

१. विशेष इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.
२०६३ सालको रिट नं. ०६३-WS-००२१
आदेश मिति: २०६५।२।२५

विषय: उत्प्रेषण समेत ।

निवेदक: देवेन्द्रमण खनाल समेत

विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को
कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाडौं
समेत

संस्था वा संस्थाबाट मान्यता प्राप्त विदेशी लेखा व्यवसायी संस्थाबाहेकका विदेशी संस्थाबाट चार्टर्ड एकाउन्टेन्टको योग्यता प्राप्त गरेका व्यक्तिहरुको हकमा नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट संस्थाबाट लिइने परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था भएको पाइयो । यी निवेदकहरुले अध्ययन गरेको भारतीय चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्था नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्थाबाट मान्यता प्रदान गरिएको संस्था हो भन्ने कुरा निवेदकले दावी लिन सकेको पाइँदैन भने नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्थाले हालसम्म कुनै पनि विदेशी लेखा व्यवसायी संस्थालाई मान्यता दिएको छैन भन्ने सो

संस्थाको भनाई रहेको छ । यसरी यी निवेदकहरुले अध्ययन गरेको भारतीय चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्था नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्थाबाट मान्यता प्रदान गरिएको संस्था होइन भन्ने स्पष्ट भैसकेपछि त्यस्तो विदेशी संस्थाबाट अध्ययन गरेका व्यक्तिहरुका हकमा निजहरुले उत्तीर्ण गरेको परीक्षा वा पाएको तालिमलाई मान्यता दिने सम्बन्धमा भएका कानूनी व्यवस्थाहरु र त्यस सम्बन्धी संस्था एवं परिषद्को अधिकार क्षेत्र समेतका सन्दर्भमा हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स ऐनको दफा ११ मा परिषद्को काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत खण्ड (ख) ले संस्थाको सदस्यता तथा पेशागत प्रमाणपत्र प्राप्त सदस्यमा नाम दर्ता गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि निर्धारण गर्ने व्यवस्था गरेबाट नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्थाको सदस्यता तथा पेशागत प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक कार्यविधि निर्धारण गर्ने समेतको परिषद्को अधिकार रहे भएकै देखिन्छ । परिषद्लाई कानूनद्वारा प्रदत्त त्यस्तो अधिकार क्षेत्रका सम्बन्धमा यी निवेदकहरुले चुनौती दिएको देखिँदैन । त्यसैगरी निवेदक जस्ता विदेशी संस्थाबाट चार्टर्ड एकाउन्टेन्सी परीक्षा उत्तीर्ण गरेका व्यक्तिलाई त्यस्तो परीक्षाको मान्यताका लागि नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्थामा तोकिए वमोजिम दरखास्त दिनु पर्ने र त्यस्तो दरखास्त परेमा परिषद्ले मान्यता दिने नदिने सम्बन्धमा

निर्णय गर्ने गरी परिषद्को अधिकारलाई नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स ऐनको दफा २६(१) ले सुनिश्चित गरेको छ। त्यसरी मान्यता दिनु अघि दरखास्तवालाले कुनै शर्त पूरा गर्नुपर्ने परिषद्ले ठहर्‍याई शर्त तोकी दिएमा त्यस्तो शर्त पूरा भएपछि मात्र संस्थाको सदस्यताको लागि दरखास्त दिन सकिने गरी परीक्षाको मान्यता र सदस्यतालाई शर्तयुक्त बनाउन सक्ने परिषद्को अधिकार ऐ. दफा २६ को उपदफा (२) र (३) ले निर्धारण गरेको छ।

यी सबै प्रावधानहरू नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्थाबाट मान्यता प्राप्त नगरेका विदेशी संस्थाबाट परीक्षा उत्तीर्ण गरेका वा तालिम पाएका सबै व्यक्तिहरूका हकमा समान रूपमा आकर्षित हुन्छन्। त्यसरी मान्यता प्राप्त नगरेका विदेशी संस्थाबाट अध्ययन पूरा गरेका व्यक्तिहरूका हकमा समान रूपमा लागू हुने गरी गरिएको परीक्षा सम्बन्धी व्यवस्थालाई असमान प्रावधानको संज्ञा दिन मिल्ने हुँदैन। समानताको हक भनेको जहिले पनि समानहरूका बीचमा आकर्षित हुन्छ र यो कहिल्यै पनि निरपेक्ष हुँदैन। निवेदकहरूले चार्टर्ड एकाउन्टेन्टका लागि आवश्यक अध्ययन गरिसकेको भएतापनि त्यो अध्ययन विदेशी संस्थाबाट गरेको हुँदा नेपालमा लेखा व्यवसाय गर्नका लागि त्यो पर्याप्त हुन्छ नै भनी ठोकुवा गर्न सकिँदैन। निवेदकहरूलाई नेपालमा लेखा व्यवसाय गर्न योग्य तुल्याउने

गरी नेपालको वाणिज्य कानून र कर प्रणाली लगायतका विषयमा लिइने परीक्षाले निवेदकहरूलाई नेपालको चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट संस्थाद्वारा उत्पादित चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट सरह समान स्तरमा पुर्‍याउने देखिन्छ। त्यस आधारमा पनि परीक्षा लिने त्यस्तो व्यवस्था समानताको पक्षमा रहेको देखिन्छ, न कि विभेदजन्य।

राष्ट्रको आर्थिक विकास गर्नको निमित्त लेखाको महत्व तथा लेखा व्यवसायीको आर्थिक एवं सामाजिक उत्तरदायित्व प्रति जनचेतना जगाई लेखा व्यवसायको सम्बन्धमा सामाजिक मान्यता तथा विश्वास अभिवृद्धि गर्न र लेखा व्यवसाय एवं लेखाको महत्वप्रति लेखा व्यवसायीको उत्तरदायित्वबोध गराई लेखा व्यवसायको विकास, संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नको लागि स्थापित देशको एकमात्र नियमनकारी निकायलाई अधिकार सम्पन्न बनाउन, त्यो संस्थाको विश्वसनियता तथा त्यसको आधिकारिकता स्थापित गर्न र लेखा व्यवसायीहरूको मर्यादा, स्तरियता र विश्वसनियता कायम गरी समग्र लेखा व्यवसायको सुदृढिकरण गर्नका लागि ऐनद्वारा निर्धारण गरिएको पद्धति र त्यसको कार्यान्वयनका लागि नियमद्वारा तोकिएको प्रक्रिया एवं शर्तलाई विभेदकारी रहेको भनी भन्न मिल्ने देखिँदैन। जहाँसम्म ती शर्तहरू भारतीय चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्थाबाट अध्ययन पूरा गरी आउने आफूजस्ता

व्यक्तिहरुको हकमा विभेदकारी रहेको भन्ने निवेदकहरुको भनाई रहेको छ, ऐन तथा नियममा रहेका कुनै पनि प्राबधान यी निवेदकहरुका हकमा मात्र आकर्षित हुने होइनन् । ती प्राबधानहरु नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्थाबाट मान्यता नपाएका जुनसुकै विदेशी संस्थामा अध्ययन गरेका जो सुकै व्यक्तिप्रति आकर्षित हुने हुँदा ती प्राबधानहरु संविधान प्रदत्त समानताको हक प्रतिकूल रहेको मान्न सकिने अवस्था देखिँदैन ।

त्यसैगरी विदेशबाट चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट पास गरेर आउनेहरुको लागि नेपालमा काम गर्न सहज होस् भन्ने हेतुले नेपाली कानून एवं स्वदेशी अन्य व्यवस्थाको बारेमा उचित ज्ञान दिलाउनु र निजहरुको सम्बन्धित विषयमा देशलाई चाहिने योग्यता पर्याप्त छ छैन भनी जाँच गर्नु नै परीक्षा लिनुको उद्देश्य रहेको भन्ने नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्था र परिषद्का तर्फबाट प्रस्तुत गरिएको लिखित जवाफको व्यहोराबाट पनि त्यस्तो परीक्षाको उपादेयता स्पष्ट हुन्छ । निवेदकहरु जस्ता व्यक्तिलाई लेखा व्यवसायमा संलग्न हुनबाटै बन्देज लगाउनका लागि नभै उनीहरुलाई देशको कानून र लेखा व्यवसाय समेतका बारेमा परिचित गराउन र उनीहरुको सक्षमता विकास गर्नका लागि लिइने परीक्षालाई गलत अर्थमा लिई त्यसलाई विभेदजन्य कानून र प्रक्रियाको रूपमा चित्रण गरिएको

निवेदन जिकीर समानताको हक सम्बन्धी दार्शनिक एवं व्यावहारिक दृष्टिकोण दुवैका आधारमा असंगत देखिन्छ ।

विदेशमा गरिएको अध्ययन स्वदेशी आवश्यकता र परिवेश अनुरूप छ छैन भनी जाँच गर्न र तदनुरूप मान्यता प्रदान गर्नका लागि परीक्षा लिन र त्यसका सम्बन्धमा शर्त तोक्न नै नपाउने भन्नु न त न्यायोचित हुन्छ, न त व्यावहारिक नै । यदि सदस्यता प्रदान गर्ने सम्बन्धमा परीक्षा लिने र आवश्यक शर्तहरु तोक्ने कार्य कुनै व्यक्ति विशेषप्रति लक्षित छ भने त्यसलाई जायज ठहर्‍याउन सकिँदैन । तर विदेशी संस्थामा अध्ययन गर्ने सबै प्रति लक्षित भएको र त्यस वर्गभित्र पर्ने सबैलाई समान रूपमा आकर्षित हुने गरी गरिएको कानूनी व्यवस्थालाई अन्यथा भन्न मिल्ने हुँदैन । विदेशी संस्थाबाट परीक्षा उत्तीर्ण गरेका वा तालिम प्राप्त गरेका व्यक्तिहरुको अध्ययन वा तालिमलाई मान्यता दिई सदस्यता प्रदान गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक शर्तहरु तोक्न सक्ने नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स परिषद्को अधिकार क्षेत्रमाथि यी निवेदकहरुले प्रश्न उठाउन नसकेको सन्दर्भमा त्यही अधिकार अन्तर्गत नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स नियमावली, २०६१ मार्फत नियम ४१ मा परीक्षा दिनुपर्ने गरी तोकिएको शर्तलाई असमान कानूनी व्यवस्थाको संज्ञा दिन मिल्ने अवस्था नदेखिँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ।

२. संयुक्त इजलास
सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री
केदारप्रसाद गिरी
माननीय न्यायाधीश श्री गौरी ढकाल
२०६३ सालको दे.पु.नं. ०६३-सी-०७२६
फैसला मिति: २०६४।११।१६।५

मुद्दा: लेनदेन ।

पुनरावेदक: कतिवादी: जमाल अहमद
विरुद्ध
प्रत्यर्थी/वादी: मेघराज शर्मा अधिकारी

रजिष्ट्रेशनको प्रयोजनका लागि तयार पारिएको फाराममा सम्बन्धित कार्यालयको नाममा मालपोत कार्यालय धनुषा उल्लेख भएको र दिने जमाल अहमद र लिने मेघराज शर्मा अधिकारी भै लिखत तयार गरिएको पाइयो । लिखतमा धनुषा जिल्ला सखुवा गा.वि.स. वार्ड नं. ६क स्थित कित्ता नं १७९ को जग्गा मध्ये विगाहा ०-७-० जग्गाको मोल रु.३३,६००।- राखी दिने जमाल अहमदको लेखात्मक र रेखात्मक सहीछाप समेत परेको देखिन्छ । पुनरावेदक/प्रतिवादीले आफ्नो प्रतिउत्तरपत्रमा सो लिखतका सम्बन्धमा जग्गा बिक्री गर्ने सिलसिलामा रजिष्ट्रेशन पारित गर्न मालपोत कार्यालय धनुषा गई रजिष्ट्रेशन फारम भरी फाराम भर्ने व्यक्तिको विश्वासमा परी सहिछाप गरी दिएको र सो फारम निज

लेखनदासकै जिम्मा छाडी गएको भनी उल्लेख गरेका छन् । यसबाट लिखतमा परेको सहीछाप सद्दे साँचो हो भन्ने नै देखिन्छ । प्रतिवादी स्वयंले दावीको लिखतमा आफूले सहीछाप गरेको कुरालाई स्वीकार गरेको अवस्थामा अ.व. ७८ नं. वमोजिम सद्दे कित्तेमा सुनाउनुको कुनै अर्थ र औचित्य हुँदैन । जहाँसम्म विवादित लिखतका सम्बन्धमा रजिष्ट्रेशनको ५ नं. को प्रक्रिया पूरा नभएको हुँदा ६ नं. आकर्षित हुन सक्दैन भन्ने पुनरावेदन जिकीरको सन्दर्भ छ, रजिष्ट्रेशनको ५ नं. ले रजिष्ट्रेशन गराउनु पर्ने घरसारको लिखत ऐनका म्यादभित्र लिने दिने दुबैथरी अड्डामा गै रजिष्ट्रेशन गराउनु पर्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छ । रजिष्ट्रेशनको १ नं.मा गरिएको कानूनी व्यवस्था वमोजिम विवादको लिखत जग्गा बिक्री गरी हक छाड्ने लिखत भएकाले रजिष्ट्रेशन गराउनु पर्ने प्रकृतिको हो भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । सोही आधारमा विवादित लिखतमा रजिष्ट्रेशन प्रयोजनका लागि तयार पारिएको रजिष्ट्रेशन फाराममा नै लिने दिने दुबै पक्षको विवरण र हक छाड्ने अचल सम्पत्तिको विवरण भरी दिनेको सहीछाप समेत भएको देखिन्छ । त्यस्तो लिखत रजिष्ट्रेशनको ५ नं. वमोजिम रजिष्ट्रेशन गराउन नसकेको अवस्थामा नै रजिष्ट्रेशनको ६ नं. आकर्षित हुन्छ । रजिष्ट्रेशनको ६ नं. ले रजिष्ट्रेशन गराउनु पर्ने घरायसको लिखत यसै महलको ५

नम्बर वमोजिम रजिष्ट्रेशन गराई लिन सकेको रहेनछ भने त्यस्तो लिखतबाट कुनै अचल सम्पत्ति पत्री दावी गरेको नालिस लाग्न सक्दैन, थैली परेकोमा सो थैली र लिखत वमोजिमको सम्पत्ति भोग गर्न नपाएकोमा भोग गर्न नपाए जतिको कानून वमोजिमको व्याज समेत साहुले कपाली सरह भराई लिन पाउँछ भनी स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरेको छ । रजिष्ट्रेशन गराउन नसकेको लिखतमा परेको थैली र सो को कानून वमोजिमको व्याज समेत कपाली सरह भराई लिन पाउने भन्ने उल्लिखित ६ नं. को कानूनी व्यवस्थाबाट पनि रजिष्ट्रेशनको ५ नं. को प्रक्रिया पूरा नभएको लिखतको हकमा ६ नं. आकर्षित नहुने भन्ने पुनरावेदन जिकीर समर्थित हुने अवस्था देखिँदैन । वादी प्रतिवादीबीच जग्गा खरिद बिक्री गर्ने सहमति भै लिखत तयार भएको र सो लिखतमा परेको सहीछापलाई प्रतिवादीले समेत स्वीकार नै गरेको अवस्थामा रजिष्ट्रेशन प्रयोजनको फाराममा तयार पारिएको लिखत रजिष्ट्रेशन गराई लिन नसकेको भन्ने आधारमा सो लिखतलाई कपाली सरह मानी साँवा र सो को व्याज समेत दिलाई भराई पाउँ भन्ने फिराद दावीलाई उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाका सन्दर्भमा पनि अन्यथा भन्न मिल्ने अवस्था देखिएन । रजिष्ट्रेशनको ५ नं. को प्रक्रिया पूरा हुन नसकेको लिखतका सम्बन्धमा नै ६ नं. आकर्षित हुने भन्ने स्पष्ट कानूनी

व्यवस्था रहे भएको देखिँदा पुनरावेदक/ प्रतिवादीको त्यसतर्फको जिकीरसँग पनि सहमत हुन सकिएन ।

तसर्थ माथि गरिएको विश्लेषण समेतबाट वादी दावी पुग्न नसक्ने भन्ने कास्की जिल्ला अदालतको फैसला उल्टी गरी पुनरावेदक वादीले लिखत वमोजिमको साँवा र कानून वमोजिमको व्याज समेत भराई पाउने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ।

३. संयुक्त इजलास

सम्माननीय का.मु.प्रधानन्यायाधीश श्री
मीनबहादुर रायमाझी
माननीय न्यायाधीश श्री शारदा श्रेष्ठ
सम्बत् २०५९ सालको दे.पु.नं. ९२६५
फैसला मिति: २०६५।१।२०।६

मुद्दा: मोही दर्ता नामसारी फैसला वदर
समेत ।

पुनरावेदक/वादी: भोलाप्रसाद यादव-
विरुद्ध

प्रत्यर्थी/प्रतिवादी: विल्टीदेवी खत्वेनीको
मु.स. गर्ने चन्द्रनारायण मण्डल खत्वे

प्रतिवादी विल्टीदेवी खत्वेनीले यी
वादी भोलाप्रसाद उपर भूमिसुधार कार्यालय

सप्तरीमा दिएको मोही दर्ता नामसारी मुद्दामा सो कार्यालयबाट मोही नामसारी हुने ठहर्‍याई मिति २०५३।२।२९ मा फैसला भएको भन्ने कुरामा विवाद छैन । सो फैसला वदरका लागि यी वादी भोलाप्रसादले दिएको मोही दर्ता नामसारी फैसला वदर मुद्दामा कारवाही भै भूमिसुधार कार्यालय सप्तरीबाट मिति २०५६।८।१५ मा फैसला वदर हुने ठहर्‍याई फैसला भएको देखिन्छ । फैसला वदरमा दावी गर्न सकिने र इन्साफ गरिदिनु पर्ने सम्बन्धमा निश्चित आधार कानूनले नै निर्धारण गरेको छ । मुलुकी ऐन, अदालती वन्दोवस्तको ८६ नं. मा “फैसला डिसमिस मिलापत्र खारेज भएका मुद्दामा सो फैसला डिसमिस, मिलापत्र, खारेज भएकाले अर्काको हक समेत जाने भएको रहेछ भने जसको हक जानेछ त्यसैले थाहा पाएका पैँतीस दिनभित्र यसमा हाम्रो पनि हक लाग्छ यसले मात्र हारी वा डिसमिस खारेज मिलापत्र गराएकाले हाम्रो हक जाने होइन भनी आफ्नो हक जतिमा भगडियाका नाउँमा नालिस दिए इन्साफ गरिदिनु पर्छ” भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । तर प्रस्तुत मुद्दाका वादी स्वयं नै अधिल्लो मुद्दाका प्रतिवादी रहेको अवस्था हुँदा अदालती वन्दोवस्तको ८६ नं. को व्यवस्था निजको हकमा आकर्षित हुने अवस्था देखिँदैन । जहाँसम्म यी वादीलाई प्रतिवादी बनाई दायर गरिएको मोही दर्ता नामसारी मुद्दाको वारेमा आफूले कुनै जानकारी नै नपाएको भन्ने यी

वादीको भनाई रहेको सन्दर्भ छ, त्यसतर्फ हेर्दा मुलुकी ऐन, अदालती वन्दोवस्तको २०८ नं. मा “... समाह्वान इतलायनामा तामेल गर्दा यसै महलको ११० नम्बर बमोजिम रीत नपुर्‍याई तामेल गरेकोले थाहा पाउन नसकी प्रतिवादी दिन नपाई म्याद गुजेको भन्ने उजुरी साथ फैसला भएको ६ महिनाभित्रमा थाहा पाएको पैँतीस दिनभित्र भगडियाले प्रतिवादी लेखी दिन ल्यायो भने पहिले मिसिल सामेल रहेको तामेली समाह्वान हेरी रितपूर्वक तामेल भएको देखिन आएन भने सोही व्यहोराको पर्चा लेखी प्रतिवादी दर्ता गरी ऐन बमोजिम बुझ्नुपर्ने प्रमाण बुझी मुद्दा फैसला गर्नु पर्छ । रित पुगी तामेल भएको देखिएमा सोही व्यहोरा खोली उजुर लाग्न सक्दैन भनी दरपिठ गरी फिर्ता दिनुपर्छ” भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाले कुनै प्रतिवादीलाई आफू विरुद्धको मुद्दाका सम्बन्धमा रितपूर्वक जानकारी नदिईएको अवस्थामा उपचारको मार्ग प्रदान गरेको छ । प्रस्तुत मुद्दाका वादीले पनि पहिलेको मोही दर्ता नामसारी मुद्दामा आफूलाई प्रतिवादी बनाइएको भएपनि त्यसको जानकारी आफूले नपाएको भनी जिकीर लिएको अवस्था हुँदा उक्त मुद्दाका प्रतिवादी यी भोलाप्रसादले सो मुद्दाको फैसला वदरका लागि नभै अ.वं. २०८ नं. बमोजिम आफ्नो प्रतिउत्तर सहित अदालत समक्ष उपस्थित हुनु पर्नेमा यी वादीले अ.वं.

२०८ नं. ले निर्धारण गरेको प्रक्रियाको अवलम्बन नगरी ऐ. ८६ नं. वमोजिम फैसला वदर तर्फ दावी लिएको पाइयो । प्रस्तुत मुद्दाका प्रतिवादी विल्टीदेवी खत्वेनीले यी वादी भोलाप्रसाद उपर भूमिसुधार कार्यालय सप्तरीमा दिएको मोही दर्ता नामसारी मुद्दामा सो कार्यालयबाट मोही नामसारी हुने ठहर्‍याई मिति २०५३।२।२९ मा फैसला भएको भन्ने कुरामा विवाद नरहेको स्थितिमा अ.वं. ८६ नं. का आधारमा यी वादीले फैसला वदर तर्फ दावी लिनसक्ने अवस्था देखिँदैन । आफू समेत पक्ष रहेको मुद्दामा भएको फैसलालाई चुनौती दिने सम्बन्धमा अ.वं. ८६ नं. नभै अ.वं. २०८ नं. आकर्षित हुने हुन्छ । अ.वं. ८६ नं. वमोजिम फैसला वदरको दावी सहित परेको फिराद ग्रहण गरी फैसला वदर हुने ठहर्‍याएको शुरु भूमिसुधार कार्यालय सप्तरीको मिति २०५६।८।८ को निर्णय कानून अनुरूप देखिँदैन । मोही दर्ता नामसारी मुद्दामा मिति २०५३।२।२९ मा भूमिसुधार कार्यालय सप्तरीबाट भएको फैसला उपर यी वादीले अ.वं. २०८ नं. द्वारा निर्धारित प्रक्रिया अवलम्बन नगरे पछि उक्त मुद्दामा भएको फैसला यथावत् रहन पुगेको मान्नु पर्छ । फलतः सो मुद्दा र प्रस्तुत मुद्दाको विषयवस्तु एवं पक्ष विपक्ष समेत एकै रहेको तथ्य स्थापित हुन्छ । अ.वं. ८५ नं. मा “अड्डामा मुद्दा परी फैसला भएपछि सो फैसला उपर ऐन वमोजिमको

पुनरावेदन नभई सोही मुद्दामा उसै भगडियाका नाउँको फिरादपत्र लिई सुन्न हुँदैन, लिएको भए पनि खारेज गरिदिनु पर्छ” भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । प्रस्तुत मुद्दा र मिति २०५३।२।२९ मा भूमिसुधार कार्यालय सप्तरीबाट फैसला भएको मोही दर्ता नामसारी मुद्दाका भगडिया र विषयवस्तु समेत एकै रहेको हुँदा अ.वं. ८५ नं. का आधारमा पनि प्रस्तुत मुद्दाको फिरादपत्र कायम रहन नसक्ने अवस्थाको सिर्जना भएको छ । यिनै वादी भोलाप्रसाद प्रतिवादी भै चलेको मोही नामसारी मुद्दामा भएको फैसलालाई लिएर उनै प्रतिवादीले सो फैसला वदरका लागि दायर गरेको फिराद अ.वं. ८५ नं. समेत को विपरीत देखिएबाट उक्त फिराद खारेज हुने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ।

४. संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री अनूपराज शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
सम्बत् २०६३ सालको रिट नं. ०२८३
आदेश मिति: २०६५।१।४।४

विषय :- उत्प्रेषण ।

निवेदक: जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो.पब्लिक)
का तर्फबाट र आफ्नो हकमा समेत
अधिवक्ता प्रकाशमणी शर्मा समेत

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार
समेत

निवेदकहरूले बहिरोपन भएका र त्यस्तै फरक अनुभवहरू भएका व्यक्तिको सम्बन्धमा कानूनी माध्यमबाट उपचारको माग गरेको देखिएकोले प्रस्तुत मुद्दामा बहिरोपनका अनुभव भएका व्यक्तिहरूको सामुहिक सरोकारको प्रश्न उपस्थित हुन आएको देखिएको छ । तत्कालिन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८ र वर्तमान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ समेतले सार्वजनिक हक एवं सरोकारको विषयमा उपचार दिन सक्ने असाधारण अधिकार क्षेत्र सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरेकोले यस्तो मुद्दामा अदालतले अपनाउने उदार प्रक्रियाका सम्बन्धमा विभिन्न मुद्दाहरूमा सर्वोच्च अदालतले आफ्नो धारणा व्यक्त गरि सकेको छ । वस्तुतः खास वर्ग वा समुदायको सामुहिक हक वा हितको उल्लंघन भएको अवस्थामा असर परेका हरेक व्यक्ति स्वयं उपस्थित भई माग गरेको हुनु पर्छ भन्ने कुराको अपवादकै रूपमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा उदार हकद्वैयाको सिद्धान्त

यस अदालतले प्रतिपादन गरि आएको हो । जसलाई सार्वजनिक सरोकारका धेरै मुद्दाहरूमा यस अदालतले आफ्नो प्रतिबद्धता पटक पटक पुनर्जाहेर गरि आएको छ ।

त्यसको अतिरिक्त सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा सरोकारवाला पक्षको प्रतिनिधित्व अन्य व्यक्ति वा संस्थाले गर्ने मात्र होईन की त्यस्तो मुद्दाको पर्याप्त प्रतिनिधित्व गराउन, विषयवस्तुलाई समग्र एवं अद्यावधिक प्रस्तुत गराउन, खास खास कुराको तथ्यात्मक अनुसन्धान गरी भरपर्दो प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न र विषयवस्तुको प्रकृति सुहाउंदो प्रभावकारी र पूर्ण रूपेण समस्याको सम्बोधन गराउन यस अदालतले सम्भाव्य उपचारहरूलाई रचनात्मक ढंगले खोजी गरी निकाश दिन पनि कोशिस गरि आएको छ । अमूक व्यक्ति पक्ष विपक्ष भएको निजी सरोकारको मुद्दाहरूमा भन्दा यस्तो सार्वजनिक हक हितका प्रश्नहरू समावेश भएका मुद्दाहरूमा फरक कार्यशैली र प्रक्रिया अपनाउनु न्यायको निष्पक्ष सम्पादनलाई विचलित गर्ने उद्देश्य नभै त्यस्तो वर्ग वा समुहको विशिष्ट हितलाई ध्यानमा राखी सामुहिक र प्रभावकारी उपचार दिनको लागि हो । हाम्रो संवैधानिक प्रणालीले त्यस्तो प्रश्नमा विशिष्टढंगले सम्बोधन गर्न विशेष उपचारको व्यवस्था गरेकोवाट पनि सो सम्भव भएको छ । यस्तो स्थितिमा अदालत स्वयं पनि समाजको अंग भएको नाताले सामाजिक अनुभववाट आफूलाई अलग्याउन

सकदैन । यस्तो मुद्दामा निजी मामलामा जस्तो चिसो तटस्थता अवलम्बन गर्न जरुरी पनि मानिन्छ, वरु अदालतले आफ्नो पनि जिम्मेवारी बोध गरेर सक्रिय संलग्नता खोज्नु बाँच्छैनिय मानिन्छ ।

यथार्थमा सामुहिक हक वा सरोकारको मुद्दामा कुनै व्यक्ति वा वर्ग विरुद्धको हकको प्रतिस्पर्धा हुने नभै संविधान एवं कानूनले त्यस्तो वर्गको पक्षमा सिर्जना गरेको हकहरु वा प्रत्याभूतिहरु यथार्थमा प्रभावकारी कार्यान्वयन भए वा भएन ? भन्ने प्रश्न खडा भएको पाईन्छ र अदालतले पनि आफ्नो संवैधानिक दायित्वको अंशको रूपमा त्यस्तो वर्गको हक वा हितको संरक्षणको लागि नियामक एवं सहजकर्ताको बहुआयामिक भूमिका खेली दिनु पर्ने हुन्छ । खास वर्ग वा समुदायको हकको उद्घोषणा मात्र त संविधान, ऐन कानूनले पनि धेरै हदसम्म गरि दिएको हुन सक्छ तर जव त्यस्ता उद्घोषणात्मक व्यवस्थाहरु कृयात्मक तहमा रुपान्तरित हुदैनन् अदालतले आफ्नो संवैधानिक भूमिकालाई बाँच्छित लचकताकासाथ प्रभावकारी बनाउन थप अन्वेषणात्मक उपायहरु गर्न उद्यत हुनु पर्ने हुन्छ ।

संविधानमा व्यवस्थित उपचारहरुलाई यान्त्रिक रूपमा नहेरी जीवन संगतढंगले समसामयिक, गतिशिल, व्यवहारिक र प्रभावकारी बनाउनु पर्ने हुन्छ । खास गरेर सार्वजनिक हक वा हित

सन्निहित रहेको मुद्दामा अदालतले संविधान वमोजिम दिन खोजेको उपचार यथार्थमा जुन वर्गको हक हितको संरक्षणको लागि आफूले काम गरेको छ सो वर्गले त्यस्तो उपचारको परिणाम प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था खडा गर्न सम्म नै आफ्नो भूमिका प्रशस्त गर्नुपर्ने देखिन्छ । सार्वजनिक सरोकारको प्रकृतिको मुद्दा र निजी प्रकृतिको मुद्दाको बीचमा रहेको यो गुणात्मक अन्तरलाई नबुझ्ने हो भने सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा अदालतले खेल्न खोजेको रचनात्मक र प्रभावकारी उपचारका कोशिसहरुलाई न्यायमा विचलनको रूपमा हेर्ने चेष्टा हुन सक्छ । यथार्थमा संविधानले सर्वोच्च अदालतलाई संविधान र यसका मूल्यहरुको संरक्षण गर्ने जुन जिम्मा दिएको छ र सो वमोजिम जनताका निजी एवं सामुहिक हकहरुको संरक्षण गर्ने जुन अधिकार क्षेत्र सुम्पिएको छ, त्यसको लागि संकीर्ण न्यायिक चिन्तनको दासत्वबाट मुक्त गरेर पूर्ण र प्रभावकारी न्यायकर्ताको रूपमा आफूलाई उभ्याउनु यस अदालतको दायित्व नै बनेको प्रष्ट हुन्छ । हाल सम्म सार्वजनिक सरोकारका विभिन्न मुद्दाहरुमा यस अदालतले अपनाएका विविध प्रक्रियाहरु एवं कदमहरुले यही मान्यतालाई प्रष्ट गर्दछ ।

वहिरोपनसंग सम्बन्धित विविध समस्याहरुको अध्ययन राष्ट्रिय एवं अन्तराष्ट्रिय रूपमा भएको पाईन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभाबाट ९ डिसेम्बर,

१९७५ मा पारित अपाङ्गहरूको हकहरूको घोषणापत्र अनुसार "अपाङ्ग व्यक्ति भनेको पूर्ण वा आंशिक रूपमा कुनै वर्गको कमजोरी भएर वा नभएर उसको शारीरिक वा मानसिक क्षमतामा परेको असरको कारणले कुनै व्यक्तिले उसको सामान्य निजी वा सामाजिक जीवनको आवश्यकता सुनिश्चित गर्न नसक्ने भएको व्यक्तिलाई जनाउँदछ ।" (The term 'disabled person' means any person unable to ensure himself or herself, wholly or partly, the necessities of a normal individual / and or social life, as a result of deficiency, either congenital or not, in his or her physical or mental capabilities) वहिरोपन विभिन्न कारणहरूबाट हुने अपाङ्गताको एक अंग हो । अपाङ्गतालाई समग्रमा हेर्ने हो भने विश्वका कुल जनसंख्याको दश प्रतिशत अर्थात् करिब ६० करोड जनसंख्या कुनै नै कुनै रूपले अपाङ्ग भएको पाईन्छ । अपाङ्गता भित्र सामान्यतया शारीरिक अपाङ्गता, दृष्टिविहिनता, वहिरोपन र सुस्तमनस्थितिको स्थिति समावेश गरिएको पाईन्छ । त्यस मध्ये पनि वहिरोपन भनेको कान नसुन्ने अवस्था हो । यसमा पनि पटककै कान नसुन्ने र सामान्य भन्दा कम सुन्ने गरी दुई किसिमको अपाङ्गता रहेको देखिन्छ । पटककै नसुन्ने वहिराहरू मुखले बोल्दैनन् । वहिराहरूको विश्व संगठन (The world Federation of the Deaf) का अनुसार "वहिरो व्यक्ति

भन्नाले मध्यम देखि गम्भिर अवस्था सम्मका श्रवण क्षमतामा भिन्नता भएका विभिन्न पृष्ठभूमि भएका जातजाति, उमेर, धर्म, उत्पत्ति, दर्शन एवं विभिन्न भाषिक आधार भएका व्यापक जनसमुदायलाई जनाउँदछ ।" (The term 'Deaf people'-includes a wide spectrum of people with hearing differences from moderate to profound from various backgrounds races, ages, creeds, ethnicities and philosophies and with different levels of linguistic variables)

वहिराहरू लगायतका सबै किसिमका अपाङ्गहरूले समाजका अन्य सबल अर्थात् अपाङ्गतारहित व्यक्तिहरू सरह समाजमा सहभागिता राख्नमा विभिन्न व्यवधानहरू महसुस गरिरहेका छन् । ती व्यवधानहरूले गर्दा उनीहरू भेदभाव, दुर्व्यवहार र गरीबिका शिकार हुने जोखिम व्यहोर्न बाध्य हुन्छन् । उनीहरूलाई अरु सक्षम व्यक्तिहरू सरह समान रूपका हकहरू उपभोग गर्नमा रहेका व्यवधानहरूलाई हटाई उनीहरूका हकको मान्यता नदिएसम्म समाजको मूल प्रवाहबाट उनीहरूले निरन्तर रूपमा वहिष्करण र गरीबि वरण गरिरहन बाध्य हुन्छन्, जुन उनीहरूको मानव अधिकार उल्लंघनका मुख्य कारक बन्दछन् । अपाङ्गहरूले अन्तराष्ट्रिय देखि स्थानिय स्तर सम्म नै विभिन्न किसिमको भेदभाव व्यहोरेको पाईन्छ । उनीहरूका शारीरिक अपाङ्गता नै समाजिक,

मनोवैज्ञानिक र कानूनी लगायतको भेदभावको कारण बनाईएको पाईन्छ । यथार्थमा अपाङ्गता भनेको कुनै व्यक्ति मानव हुनको लागि अयोग्यता होईन । मानव हुनु भनेको कुनै अंगको स्थितिले जनाउने परिचय पनि होईन । संसारमा मानव भित्रको धेरै विविधताहरु छन्, ती विविधता आफैमा अयोग्यताहरु होईनन्, वरु विशेषताहरु हुन ।

मानव अधिकारको दृष्टिले हेर्ने हो भने मानवको रूपमा जन्मे पछि मानवले पाउने स्वभाविक सबै अधिकारहरु सबै मानवले पाउंदछन् । त्यसैले अपाङ्गता पनि त्यति नै अधिकार हुन्छन् जति अधिकार अन्य सक्षम भनिएका व्यक्तिहरुका हुन्छन् । यो अर्थमा अपाङ्गले मानव अधिकारहरु एवं कानूनी अधिकारहरुलाई समान रूपले उपभोग गर्न पाउनु पर्ने हुन्छ । यो दृष्टिकोणलाई अहिले अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले पूर्ण रूपले आत्मसात गरेको पनि छ । संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभाबाट पारित अपाङ्गहरुको हक सम्बन्धी घोषणापत्रमा अपाङ्गहरुलाई मानव प्रतिष्ठाको साथमा वाँच्ने अन्तर्निहित अधिकार छ भन्दै अपाङ्गताको कारण, प्रकृति र गम्भीरता जे भए पनि उसका समवयी अन्य नागरिकहरु सरह मौलिक हकहरुका हकदार हुन्छन् । जसको मतलव मूलतः सामान्य र पूर्ण रूपेण प्रतिष्ठापूर्ण जीवन (decent life) विताउने हुन्छ भनिएको छ । साथै अपाङ्गहरुले स्वास्थ्य सम्बन्धी,

मनोवैज्ञानिक र कार्य मुलक उपचारको हक पनि पाएका हुन्छन् । जस भित्र शिक्षा, व्यवसायिक तालिम, पुनर्स्थापना, परामर्श पर्दछन् , जसले उनीहरुको क्षमता र शीपको अभिवृद्धि गर्न सहयोग गर्छन् र सामाजिक संमिलनको प्रक्रियालाई प्रशस्त गर्दछन् । (Disabled persons have right to medical, psychological and functional treatment including prosthetic and orthotic appliances, to medical and social rehabilitation, education, vocational training and rehabilitation, aid counselling, placement services and other sources which will enable them to develop their capabilities and skills to the maximum and will hasten their social integration or reintegration)

संसारका सबै मानिसहरु समान किसिमले सक्षम छैनन् । शारीरिक एवं मानसिक रूपले हरेक व्यक्ति फरक हुन सक्दछन् । शारीरिक रूपले सबल भनेको व्यक्ति मानसिक वा शैक्षिक दृष्टिकोणले दुर्बल र शारीरिक रूपले दुर्बल भनेको व्यक्ति बौद्धिक रूपले वा शारीरिक रूपले पनि भिन्न किसिमले वा भिन्न कामको लागि सबल हुन सक्दछ । व्यक्तिका सबलताका र दुर्बलताका क्षेत्रहरु आ-आफ्नो किसिमका हुन्छन भने त्यो नै उसको लागि भेदभाव गर्ने आधार बन्न सक्दैन । त्यसैले आजकल अपाङ्ग भन्ने शब्द प्रति पनि आपत्ति जनाउन थालिएको

छ, र अपाङ्गलाई "भिन्न किसिमले सक्षम" भन्न थालिएको छ । आजकल के सरकारी निकाय, के विश्वविद्यालय, के विज्ञान र के व्यापार सबै क्षेत्रहरूमा अपाङ्गहरूले सक्षमता पूर्वक आफ्नो जिम्मेवारी सम्हाली आएको पाईन्छ । यस्तो पृष्ठभूमिमा अपाङ्गलाई शारीरिक कमजोरीको रूपमा भन्दा उसको शारीरिक गठनको हिसावले भिन्न क्षमता भएको रूपमा हेर्न जरुरी देखिन्छ ।

अपाङ्ग हुनु र अपाङ्ग नहुनु भनेको केवल अनुभवको अन्तर हो । एउटा अपाङ्गता नभएको व्यक्तिलाई पनि विरामी पर्ने वित्तिकै अरुको सहारा लिन पर्ने अवस्था आउँछ । सबलहरू बीच होचो मानिसको अनुभव अग्लोको भन्दा फरक हुन्छ । अपाङ्ग र अपाङ्गता विहिन बीच पनि अनुभवको अन्तरले गर्दा उनीहरूको आवश्यकतालाई भिन्न साधन वा श्रोतबाट सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ । जस्तै: लङ्गडो भएको व्यक्तिलाई वैशाखीको जरुरी हुन्छ, होचोलाई अग्लो पोडियम काम नलाग्ने हुन्छ । त्यस्तै गरेर जुन किसिमको अपाङ्गता हो तदनुसृत सहयोगी साधनको आवश्यकता हुन्छ । यो व्यक्ति पिच्छेको विशिष्ट फरक अनुभव हो र त्यस्तो आवश्यकताको विशेष सम्बोधन गरेर नै समाजमा समानताको हक उपभोग गर्ने सामान्य र समान स्थिति खडा गर्न सकिन्छ । त्यसको उपेक्षा एउटा वर्गलाई सुहाउने गरी र अर्को वर्गलाई प्रतिकूल हुने गरी भौतिक वा अन्य स्थितिहरू खडा गरियो भने

अथवा अवसरहरू सिर्जना गर्दा कसैलाई विशेष रूपले सुहाउने गरी र अरुलाई प्रतिकूल हुने गरी वा उसको पहुँच सुनिश्चित नहुने गरी सिर्जना गरियो भने निश्चित रूपमा सबैले मानिसको रूपमा प्राप्त गरेको हकको समान उपभोग गर्न सक्दैनन् । त्यस्तो स्थिति खडा गर्ने कानूनी राज्यको अभिष्ट हुनै सक्दैन । त्यसैले अपाङ्ग भएको कारणले त्यो वर्गले व्यहोर्नु परेको भिन्न असुविधालाई सम्बोधन गरी अन्य सक्षम भनिएको वर्गको सरह शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी लगायतको हक उपभोग गर्न सक्ने गराउन राज्यले त्यस्तो असुविधाजनक अनुभवलाई लक्ष्य गरी विशेष कार्यक्रम सन्चालन गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यसो गर्नु भनेको अपाङ्गताबाट प्रभावित वर्गको लागि विशेष सहयोग नभई अन्य सामान्य सबल वर्गलाई गरे सरहको व्यवहारको रूपमा हेरिनु पर्दछ ।

तर यथार्थमा अपाङ्गले अपाङ्गताबाट शारीरिक रूपले भेल्लु पर्ने असुविधा भन्दा धेरै गुणा बढी अपाङ्गता सम्बन्धी अज्ञानता र मिथ्या अवधारणाले गर्दा अपाङ्गहरू माथि गरिएको दुर्व्यवहार वा भेदभावको चोट बढी देखिन्छ । अपाङ्गताको कारणले भन्दा अन्य कारणहरूले अपाङ्गहरू माथि उनीहरूको मानव अधिकारको विविध पक्षहरूमा व्यापक उल्लंघनका घटनाहरू व्याप्त हुने गरेको देखिएको छ । जस्तै: अरु सरह जीवनको अधिकार हुंदा हुंदै पनि अपाङ्गहरू उपर उनीहरूको अन्न, पानी, आवास, औषधोपचार

आदिमा भेदभाव गरेर गुणात्मक जीवन जिउने हकमा असर पुऱ्याउने गरेको पाईन्छ । कतिपय मुलुकमा अपाङ्ग बालकको पालनपोषणको कठिनाईले घोर लापरवाही वा कर्तव्य गरी मर्ने सम्मको अवस्थामा छाडेको वा मारेको घटनाहरु पाईन्छन् । अपाङ्गहरुको हक प्रतिको संवदेनशीलताको अभावमा त्यस्तो कार्यलाई कम गम्भिर मानी कम सजाँय गर्ने प्रवृत्ति समेत यदाकदा देख्न पाईन्छ । तथ्याङ्कहरुवाट अपाङ्गले नै ज्यादा क्रुर, अमानविय र निन्दनीय व्यवहार सहन परेको र उनीहरुले यौन शोषण र शारीरिक यातना वढी भोगेको पाईन्छ । उनीहरु माथि जवरजस्ती औषधी परिक्षण गर्ने गरेको समेत पाईन्छ । उनीहरुलाई स्वतन्त्रता उपभोग गर्न दिने भन्दा मूल प्रवाहवाट बाहेक गरी थुनछेक गर्ने वा ईच्छा विपरीत राख्ने प्रवृत्ति पाईन्छ । वाह्य सहयोग र समर्थनको अभावमा उनीहरुले संघ संस्था खडा गरी आफ्नो हित प्रतिरक्षा गर्ने अवस्था पनि रहन्न र नीति निर्माणमा प्रभाव पार्न सक्ने स्थिति रहन्न । उनीहरुको गोपनियताको हक, परिवार सम्बन्धी हक पनि अरुले नै निर्धारण गरी दिने गर्नाले कुण्ठित देखिन्छ । यस्तै गरेर उनीहरुको विचार अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको उपभोगको लागि चाहिने तकनिकी सहयोग र साधनको अभावमा त्यो भन वढी प्रभावित हुन्छ । नागरिकको हैसियतले मूलप्रवाहको राजकीय

क्रियाकलापमा उनीहरुको पहुँच निषेधित प्रायः रहन्छ ।

आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक अधिकारको सन्दर्भमा अपाङ्गहरुलाई भनै वढी समर्थनको जरुरत पर्दछ । शिक्षा विना रोजगारी हुँदैन र रोजगारी विना आर्थिक श्रोत नजुट्ने हुँदा जीवनलाई गुणात्मक रुपमा उपभोग गर्न नसक्ने हुनाले विकासको समग्र चक्रमा यी तीन वटा तत्वको समिश्रण गरी सघाउन राज्यले सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । तर यथार्थमा अपाङ्गको लागि आवश्यक संख्यामा विद्यालय खडा गरिएको हुँदैन, तिनीहरुको आवश्यकता सुहाउंदो श्रोत, साधन र पद्धति पनि जुटाईएको पाईदैन । साँकेतिक भाषामा वा ब्रेल लिपिमा पाठ्यक्रम सामाग्री उत्पादन नगर्ने, आवश्यक मात्रामा शिक्षक तालिम नदिने, शैक्षिक वातावरण तदनुकूल नवनाउने, त्यस्तो आवश्यकतालाई कानूनी रुपले अनिवार्य गराई मान्यता समेत दिने व्यवस्था नगर्ने आदि समस्याहरु विद्यमान देखिन्छ । परिणाम स्वरुप त्यस्ता अपाङ्ग विद्यार्थीको चाहना र सम्भाव्यता अनुसार उच्च शिक्षा सम्म अध्ययन गर्न नपाउने भई रोजगारीको अवसर पनि प्रभावित भएको पाईन्छ । रोजगारदाताले रोजगारीको क्षेत्रमा अपाङ्ग मैत्री अवस्थाहरु सिर्जना गरी रोजगारको अवसर नदिएमा त्यसको परिणाम अपाङ्ग शिक्षामा पनि पर्न सक्दछ, किनभने रोजगारको लागि काम नलागे पढाउन

अनावश्यक ठानिन्छ । परिणामस्वरूप भविष्यमा उनीहरूको स्वास्थ्य, सामाजिक अन्तरक्रिया, मनोरन्जन र जीवनस्तर सबै प्रभावित हुन्छ । यी सबैको असर समाजको शान्ति र विकासमा पर्न जान्छ भन्ने कुरा मुख्यतः समाजका सबै सदस्यले र राज्यका सम्बन्धित क्षेत्रले हृदयंगम गर्न जरुरी छ ।

जनसंख्याको महत्वपूर्ण हिस्सा, जोसंग अन्य सक्षम भनेका व्यक्तिहरू सरह योगदान दिने सबै सम्भाव्यता छ त्यसको अतिरिक्त पनि राज्यले उचित प्राथमिकता र व्यवहार गर्न नसकेको कारणले तिनीहरूको योगदान प्राप्त गर्न नसक्नु राज्यको तर्फबाट निम्त्याएको घाटा हुन्छ भने अन्याय, शोषण र असमानताको अनुभव बोकेका अपाङ्गहरूबाट समाजमा शान्ति र मैत्री प्रवर्धन पनि हुन सक्दैन । यसरी अपाङ्गहरूको समस्या बहु-आयामिक देखिन्छ भने राज्यले उनीहरूलाई अरु नागरिकहरूले सरह समान रूपमा समाजमा सहभागिता राख्ने अवस्थाहरू पनि सिर्जना गर्नु अनिवार्य देखिन आउँछ । वहिराहरूले व्यहोरेको अनुभव उपरोक्त उल्लेखित अपाङ्गहरूको वृहत् परिवेश भित्रकै समस्या भएकोले तदनुकूल उनीहरूको समस्याको सम्बोधन हुनु पर्छ भन्ने कुरामा विवाद गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सहज र स्वभाविक रूपमा हामी सबैले स्वीकार्नु पर्ने कुरा के हो भने वहिरो बालबालिकाहरू मानव विविधताका महत्वपूर्ण अंश हुन् । उनीहरूले हुर्कदो उमेरसंगै

आफ्नो क्षमता बढाउन र विशिष्ट पहिचान जोगाएर समाजबाट अपेक्षित लाभहरू हासिल गर्ने हक राख्दछन् । हामीले माथि सांकेतिक भाषाका कुरा गर्नुको तर सांकेतिक भाषा भन्ने वित्तिकै फेरी एउटै भाषा भन्ने होईन । हरेक समाजका प्रचलित विभिन्न भाषाहरू हुन्छन् तदनुकूल स्थानियता सहित नै सांकेतिक भाषाको विकास गर्नुपर्ने हुन्छ । यी सबै कुराको संयोजन गर्न वहिरोपन केन्द्रीत विविधपक्षको शैक्षिक समस्याहरू समाधान गर्नुपर्ने हुन्छ । यस भित्र विद्यालय सम्बन्धी कानून, पाठ्यक्रम, पाठ्यसामग्री, शिक्षक प्रशिक्षण, पाठ्य विषयहरू र विद्यालयका व्यवस्था समेत समेटिनु पर्ने हुन्छ ।

वहिरोपन भएका विद्यार्थीहरूको लागि सांकेतिक भाषाको माध्यमको जोड दिनुको अर्थ पनि बुझ्नु जरुरी छ । वहिराहरू भनेको प्रथमतः देख्ने क्षमता भएका तर श्रवण क्षमता प्रभावित भएका व्यक्तिहरू हुन त्यसैले उनीहरूको आँखा नै संसारको सूचना र ज्ञानहासिल गर्ने माध्यमहरू हुन । त्यसैले शिक्षा वा सूचनाको हकको सन्दर्भमा कुरा गर्ने हो भने सांकेतिक भाषामा शिक्षा पाउने उसको हक जन्मसिद्ध हककै रूपमा मानिन्छ । वहिरोपन र अन्धोपनको समस्या भएका व्यक्तिको हकमा भने अतिरिक्त माध्यमहरू जस्तै: सांकेतिक भाषा, ब्रेललिपि (Braille) र Mobility skills समेतको समिश्रण हुनु जरुरी ठानिन्छ । तर ज्ञातव्य के छ भने वहिरोपन भएका बालबालिकाहरू या त

विद्यालयमा भर्ना हुँदैनन्, भएपनि धेरै समय निरन्तरता दिँदैनन्, दिए पनि उच्च शिक्षा सम्मको पहुँच हुँदैन । त्यसको परिणाम स्वरूप बहिरापनबाट प्रभावित बालबालिकाहरुमा साक्षरताको अनुपात कम देखिन्छ । अपाङ्ग शिक्षामा हालका दिनहरुमा संविधानको निर्देशात्मक सिद्धान्तहरु एवं नीतिहरु तथा अपाङ्ग सम्बन्धी कानूनमा जे व्यवस्था भएपनि शिक्षाको माध्यमको आधारभूत तत्वको रूपमा रहेको सांकेतिक भाषा (Sign Language) लाई शिक्षासंग आवद्ध गरिएन भने त्यो वर्गको लागि शिक्षा असम्भव जस्तो बन्न जान्छ । त्यसैले निवेदकले माग गरेको सांकेतिक भाषाको माध्यमद्वारा शिक्षा दिने प्रक्रिया र तत्सम्बन्धी विद्यालयको व्यवस्थालाई बहिरापनबाट प्रभावित व्यक्तिहरुको मानव अधिकारकै रूपमा मान्यता दिनु पर्ने अवस्था देखिन आउँछ । यदि यो सांकेतिक भाषाको आवश्यकतालाई ईन्कार गर्ने हो वा सो अनुसारको व्यवस्था नगर्ने हो भने त्यस्तो प्रवृत्ति बहिरापनले प्रभावित विद्यार्थीहरु उपरको दुर्व्यवहार (abuse) कै रूपमा लिए पनि हुने देखिन्छ । किनभने सो भाषा नै उनीहरुको लागि भावाभिव्यक्त गर्ने एक मात्र माध्यम हो । जव सम्म यो भाषामा जोड दिईन्न, तब सम्म उनीहरुको अभिव्यक्ति अवरुद्ध रहन्छ । यस्तो भाषाको माध्यम प्रारम्भिक शिक्षामा आधारभूत रहन्छ भने तदोपरान्त शिक्षाको हर कुनै पहलुमा जरुरी

हुने हुनाले त्यसको दिर्घकालिन महत्व हुने देखिन्छ । जति छिटो यो भाषाको सुविधा उपलब्ध हुन सक्यो, त्यति नै चाँडो बहिरापनले प्रभावित व्यक्तिहरुको पूर्ण विकसित, बौद्धिक, समाजिक एवं भावनात्मक विकास सम्भव हुन्छ ।

यस अदालतमा जव नागरिकहरु आफ्नो संवैधानिक एवं कानूनी हकहरुको व्यावहारिक प्रचलनको लागि उपचार माग्न आउँछन्, अदालतले तिनको हकको प्रकृति र प्रचलनको स्थितिको समुचित समीक्षा गरी आवश्यक मार्ग निर्देश गर्नुपर्ने हुन्छ । विडम्बना के कुरामा हुन्छ भने जव पक्षहरुले निश्चित विषयमा आफ्नो माग प्रस्तुत गरेका हुन्छन तर विपक्षी कार्यपालिका उच्च निकायहरु सम्मबाट निश्चित तथ्ययुक्त जवाफ दिईन्न र गोश्वारा र झारा टार्ने किसिमको जवाफ दिईन्छ । विपक्षी प्रधानमन्त्री एवं मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट प्राप्त लिखित जवाफमा उक्त कार्यालय निवेदकका माग प्रति उदासिन छैन र मुलुकको श्रोत साधन अनुसार आवश्यक व्यवस्था हुने हुँदा निवेदन खारेज गरी पाउंन माग गरिएको छ । उक्त विपक्षी निवेदकको माग प्रति उदासिन छ वा छैन भन्ने कुरा यथार्थमा निश्चित कार्यक्रम सहित निवेदकको समस्याको सम्बन्धमा सम्बोधन हुन सक्यो वा सकेन भन्ने तथ्यबाट निर्धारण हुने हो । तर प्राप्त लिखित जवाफबाट निवेदकहरुको मागको सम्बन्धमा माग गरेको

प्रगति वताउन नसकेको र मागलाई सम्बोधन गर्ने कार्ययोजनाको अभावमा विपक्षीको सकृयताको संपरिक्षण गर्न सम्भव हुने कुरा भएन ।

जहांसम्म उपलब्ध श्रोत र साधन अनुसार आवश्यक व्यवस्था हुने भन्ने कुरा छ, यो पनि अस्पष्ट छ । अपाङ्ग भनेको अन्य व्यक्ति समुहबाट फरक किसिमले असुविधा महशुस गरिरहेका व्यक्तिहरु हुन् र मूल प्रवाहको राज्यको विकास कार्यक्रमहरुले दिएका अवसरहरुको लाभ लिने तिनै अपाङ्गताको कारणले नसकी रहेको स्थितिले गर्दा उनीहरुले विशेष कार्यक्रमको माग गर्नु परेको हुन्छ । गैर अपाङ्गहरुको लागि मुल प्रवाहमा गरिने शिक्षाको व्यवस्था नै सामान्य शिक्षा हुन्छ भने वहिरा अपाङ्गहरुका लागि लक्षित विशेष कार्यक्रम नै सामान्य शिक्षा हुन्छ । विविध अनुभव भएका व्यक्तिहरुको लागि एउटै वा एकनासे शिक्षा दिईनु पर्छ भन्ने हो भने सवै रोगको लागि एउटै औषधी भने जस्तो हुन्छ । यस्तो स्थितिलाई ध्यानमा राखेर राज्यले विशेष रूपले असुविधामा परेका अपाङ्गहरुको लागि प्राथमिकता साथ कार्यमूलक विशेष शैक्षिक कार्यक्रम अविलम्ब सन्चालन गर्नु संविधान एवं संविधानमा अभिव्यक्त सामाजिक न्यायको भावना अनुकूल कर्तव्य हुन जान्छ । त्यसो नगरी उपलब्ध श्रोत र साधनको आधारमा आवश्यक व्यवस्था हुदै जाने कुरा सम्म व्यक्त गर्नुले विषयको गम्भिरता अनुसार

कार्यमूलक व्यवहार हुन नसकेको अनुभव हुन्छ ।

यहाँ नेर संयुक्त राष्ट्र संघको तत्वावधानमा साधारण सभाबाट १९९३ को डिसेम्बरमा पारित अपाङ्गहरुका लागि अवसर समानीकरण सम्बन्धी प्रमाणिक नियमहरु (Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities) को नियम ६ को शिक्षा सम्बन्धी व्यवस्थाले उल्लेख गरेका कुराहरु हृदयंगम गर्न लायकको देखिन्छ । उक्त व्यवस्था अन्तर्गत खास गरी निम्न व्यवस्था उल्लेखनीय छ ।

राज्यले अपाङ्ग बालबालिका, युवा र वयस्कको लागि प्राथमिक , माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक शिक्षाको लागि समान अवसरको सिद्धान्तलाई एकिकृत रूपमा मान्यता दिनु पर्छ । अपाङ्ग शिक्षा, अपाङ्ग शिक्षा प्रणालीको अभिन्न अंगको रूपमा राखिनु पर्छ । साधारण शिक्षाका अधिकृत निकाय नै एकिकृत रूपमा अपाङ्ग शिक्षाको लागि उत्तरदायी हुन्छन् । अपाङ्ग शिक्षा राष्ट्रिय शिक्षा योजना, पाठ्यक्रम विकास र स्कुल प्रणालीको एक अभिन्न अंग हुनु पर्दछ । साधारणतया स्तरीय स्कुलहरुमा शिक्षा दिँदा दोभाषे तथा अन्य उपयुक्त सहयोग सेवाहरुको प्रावधान उपलब्ध छ भन्नेमा आस्वस्त भईन्छ । विभिन्न प्रकारका अपाङ्गहरुको आवश्यकता पूर्ति गर्न चाहिने पहुँच र सहयोग सेवाहरु पर्याप्त मात्रामा

स्कूलले पुन्याएको हुनु पर्दछ । (Rule 6- "state should recognize the principle of equal primary, secondary and tertiary educational opportunities for children, youth and adults, with disabilities in integrated settings. They should ensure that the education for persons with disabilities as an integral part of the educational system")

नेपालले उक्त नियमलाई सन् १९९३ मा नै हस्ताक्षर गरी सकेको र नेपाल संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्य भएको नाताले र आफ्नै अपाङ्ग जनताहरु प्रति समेत हाम्रो राज्यको उत्तर दायित्वको भावले समेत उक्त नियमको राज्य भित्र कार्यान्वयन गर्नु औचित्य र न्याय संगत देखिन्छ । सक्षम भनेका अन्य व्यक्तिलाई मूल प्रवाहको शिक्षा व्यवस्था गर्न तत्पर राज्यले सिमान्तकृत अपाङ्गका शिक्षालाई उपेक्षा गर्न कुनै हालतमा पनि सक्ने देखिँदैन । राष्ट्रिय श्रोतको विनियोजनमा अपाङ्ग शिक्षाले उचित प्राथमिकताको अपेक्षा गर्नु अस्वभाविक देखिन आउँदैन । त्यसैले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले बहिराका समस्या समाधान गर्ने वारे निश्चित कार्यक्रमका साथ अघि बढ्न जरुरी देखिन आएको छ । विपक्षी मध्येका शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय बहिरा शिक्षाको लागि काम गर्ने मुख्य जवाफ देही बोकेको मन्त्रालय भएपनि उक्त मन्त्रालयको जवाफमा पनि

निवेदकहरुको माग बमोजिम बहिराहरुका लागि कलेज स्थापना गर्न र पाठ्यपुस्तक सांकेतिक भाषामा अनुवाद गर्ने सम्बन्धमा सकारात्मक रहेको मात्रै उल्लेख भएको पाईयो । खास कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेको भन्ने उल्लेख भएको पाईएन ।

वास्तवमा निवेदकहरु संविधान र कानून बमोजिम आवश्यक व्यवस्थाको लागि माग लिई आएको अवस्थामा उनीहरु प्रति उक्त मन्त्रालय सकारात्मक हुँदैमा पुग्ने कुरा आउदैन । उनीहरुको माग प्रति सकारात्मक हुनु स्वयं सकारात्मक कुरा हो तर सकारात्मक हुँदैमा मागको सम्बोधन हुने वा कानूनी दायित्वको कार्यान्वयन हुने नभै त्यसको लागि संविधान र कानूनको भावना अनुकूल कार्ययोजना सहित व्यवहारिक कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुनाले विपक्षी शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयले हालको भन्दा बढी जिम्मेवार र क्रियाशिल भई निवेदकको मागको सम्बन्धमा गम्भिर प्रयास गर्नु जरुरी देखिन आउँछ ।

विपक्षी महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले दिएको जवाफ आफ्नै किसिमको अप्रत्यासित देखिन आएको छ । उक्त मन्त्रालयले आफूले निवेदकहरु उपर के कस्तो काम गरेको भै निवेदकको हक हनन भएको खुलाउन नसकेकोले अनावश्यक विपक्षी बनाएको भन्ने आधारमा

रिट निवेदन खारेज गरी पाउन माग गरेको पाईन्छ ।

उक्त विपक्षीको नाम हेर्दा महिला , बालबालिका र समाज कल्याण गर्ने खालको देखिन्छ । अपाङ्ग र बहिरोपनि स्वभाविक रूपले महिला, बालबालिका र समाजकल्याणसंग पनि सम्बद्ध विषय देखिन्छ । समाजमा सिमान्तकृत वर्गमा पर्ने यस्तो समुदायको लागि उक्त मन्त्रालयले के कस्तो तत्परता देखाएको छ, देखाउनु पर्ने हुन्छ । उसवाट त्यस्तो वर्गको हितको प्रतिनिधित्व वा समन्वय गरेको हुनु अपेक्षित हुनेमा त्यसको उपेक्षा उक्त मन्त्रालयले के कस्तो नकारात्मक भुमिका खेलेको नखुलाएको भन्ने लिखित जवाफ दिएको देखिन्छ । प्रस्तुत विषय जस्तो प्रकृतिको मुद्दामा उक्त मन्त्रालयले के गरेन महत्वपूर्ण होईन, के गयो त्यो महत्वपूर्ण हो । निवेदकले उठाएको विषयमा मन्त्रालयको तर्फवाट कुनै काम नहुनु भनेको राज्यको तर्फवाट भएको अर्कमण्यतालाई जनाउँछ ।

निवेदनमा उल्लेख भए भै बहिरोपनवाट प्रभावित भएका व्यक्ति लगायतका अपाङ्गहरुलाई तत्कालिन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ एवं नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ धारा १३ बमोजिम समेत कानूनका अगाडि समान र कानूनको समान संरक्षणको हक भएकोमा विवाद देखिएन । सो बमोजिम अन्य सक्षम वर्गको समान बहिरोपनले

प्रभावित व्यक्तिहरुले समेत मूल प्रवाहको शिक्षा व्यवस्था गर्ने विपक्षी सरकारकै अभिन्न दायित्वको रूपमा बहिराहरुको लागि समेत आवश्यक र उचित उच्च शिक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन आउँछ । उक्त दायित्व अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार कानून सम्बन्धी नेपाल पक्ष भएको विभिन्न दस्तावेजहरु जस्तै मानव अधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र, १९४८ (धारा २६), नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ (धारा २६), आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय महासन्धी, १९६६ (धारा १३), बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धी, १९८९ (धारा २८ र २९) का अतिरिक्त अपाङ्गता संरक्षण सम्बन्धी महासन्धी (Convention on protection of Disabilities) मा भएको व्यवस्थाले समेत श्रुजित गरेको देखिन्छ । अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ साथै शिक्षा ऐन, २०२८ लगायतले पनि निवेदकहरुको हक दायित्व सिर्जना गरेको देखिन्छ ।

त्यसको अतिरिक्त निवेदक सुर्दसन सुवेदी विरुद्ध नेपाल सरकार, मन्त्री परिषद् सचिवालय समेत भएको परमादेशयुक्त प्रतिषेधको निवेदनमा यस अदालतवाट २०६०।७।२८ मा अपाङ्गहरुको शिक्षा सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न विपक्षीहरुका नाउंमा आदेश जारी भई सकेको देखिन्छ । उक्त आदेशमा "अन्धा, अपाङ्ग, बहिरा तथा

सुस्तमनस्थिति भएका व्यक्तिहरूलाई नेपाल अधिराज्यभरिका सम्पूर्ण सार्वजनिक विद्यालय, विश्व विद्यालय तथा तालिम केन्द्रहरूमा निःशुल्क भर्ना गरी गराई निजहरूबाट भर्ना भएपछि कुनै पनि किसिमको सेवा शुल्क नलिनु, लिन नलगाउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ । सो आदेश कार्यान्वयन नभएको भनी जनहित संरक्षण मञ्चको तर्फबाट समेत पर्न आएको सम्वत् २०६३ सालको रि.नं. ३५६४ को निवेदनमा यस अदालतले मिति २०६४।१।२५ मा थप आदेश गरी कार्यान्वयनको निर्देश दिएको देखिन्छ, जुन यस प्रकार रहेको छ "संविधान तथा कानूनले विशेष व्यवस्था वमोजिम शारीरिक रूपमा भिन्न भएका व्यक्ति वा समुदायको हित संरक्षणको लागि सम्वन्धित सामाजिक संघ संस्थाको प्रतिनिधि समेत सामेल गराई विशेषज्ञ समेत रहेको सरकारी प्रतिनिधिको संयोजकत्वमा समिति गठन गरी निश्चित मापदण्ड (Parameter) को आधारमा योजना र नीति तय गर्ने सम्वन्धमा राय प्रतिवेदन लिई सोको आधारमा संविधान र ऐनले निर्दिष्ट गरेको अपाङ्गहरूको हित संरक्षण र सेवा सुविधा सुनिश्चित गरी लागु गर्नु, गराउनु र त्यसको प्रतिवेदन यस अदालतलाई ६-६ महिनामा दिंदै जानु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी भएको अवस्था छ ।

उक्त आदेशहरूबाट विपक्षी सरकारका अंगहरूले अपाङ्ग शिक्षाको खास उल्लेखनिय प्रावधान गरी प्रगती नगरेको देखिन्छ, भने प्रस्तुत निवेदनको रोहमा खास गरी वहिरापनको प्रभाव परेका व्यक्तिहरूको उच्च शिक्षाको लागि कलेज स्थापना गर्ने र पाठ्य पुस्तकहरूको सांकेतिक भाषामा अनुवाद गर्ने कुराहरू भन्ने असम्वन्धित देखिन आयो । राज्यले गर्नुपर्ने अनिवार्य दायित्वको अंग स्वरूप मानिने शिक्षा जस्तो कुरामा यस किसिमको उदासिनता राज्यको लागि सुहाउंदो होईन । यसबाट वहिरोपनबाट प्रभावित वर्ग विशेष रूपले थप वहिस्करणमा पर्ने स्थिति देखिन्छ । संविधानको संरक्षण र कार्यान्वयनको दायित्व वहन गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेको न्यायपालिकाको हैसियतले यस अदालतले मौन वस्न सक्ने स्थिति पनि रहेन ।

यस्तै अवस्थामा क्यानाडाको सर्वोच्च अदालतले Eldridge को मुद्दामा दिएको निर्णय स्मरणिय छ । उक्त मुद्दामा वहिरोपनबाट प्रभावित व्यक्तिहरूले विगत अर्थात ऐतिहासिककालदेखि अरुले भन्दा अतिरिक्त असुविधा भोगेको हुन्छन् र राज्यले उनीहरूको समुचित प्रवन्ध नगरेकोले स्वास्थ्य लगायतका त्यस्ता परिस्थिति सिर्जना भएको हुंदा अव त्यस्तो व्यक्तिको लागि स्वास्थ्य सेवा लिन डाक्टरकहाँ जाँदा उनीहरूले माग गरेका दोभाषेको अनिवार्य व्यवस्था गर्नु, सांकेतिक भाषाको प्रयोग गर्नु

भनी त्यहाँको सर्वोच्च अदालतले सरकारको नाममा आदेश दिएको थियो । उक्त निर्णयमा अदालतले सबै नागरिकलाई सरह यस वर्गका नागरिकहरूले पनि कानूनको समान लाभ लिन पाउने कुराको उद्घोषणा गरिएको छ । उक्त मुद्दामा स्वास्थ्य सेवा लिनलाई बहिरोपनले असर गरेको व्यक्तिले चिकित्सक वा चिकित्सा संस्थामा आफ्नो कुरा अभिव्यक्त गर्न परेको असुविधाको अनुभवलाई सम्बोधन गर्न आदेश भएको हुँदा बहिरोपनको असर रहेको व्यक्तिलाई भाषा र सम्प्रेषणको महत्त्वलाई स्पष्ट गरेको छ । त्यसको महत्त्व शिक्षा क्षेत्रमा अझ बढी रहने कुरा स्वतः स्पष्ट छ । बहिरोपनले असर पारेको व्यक्तिले शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात लगायतका सार्वजनिक सुविधाका हरेक क्षेत्रमा व्यहोर्नु परेको असुविधालाई एकिकृत र व्यापक (Integrated and comprehensive) ढंगले सम्बोधन नगरे सम्म उनीहरूको समस्याको समग्र सम्बोधन हुन सक्ने देखिन्छ ।

नेपालको हाल सम्मका संविधानहरूले समानताको हकको प्रावधान निरन्तर गर्दै आएको भएपनि समानताको हकको प्रचलनमा सबैको समान पहुँचको स्थिति सुनिश्चित गर्न आवश्यकतानुसार एकिकृत एवं विशेषिकृत दुवै किसिमको आप्रवेशलाई अंगिकार गरी कार्ययोजना साथ अघि बढ्नु पर्ने भएकोमा त्यस्तो भएको पाइँदैन । नेपालको संवैधानिक ईतिहासमा छ वटा

विभिन्न संविधानहरूको प्रयोग पश्चात् पनि समानताको क्षेत्रमा खास प्रगति नहुने र विभिन्न वर्ग, व्यवसाय, धर्म, लिंग र अवस्थाका व्यक्तिहरू उपरको भेदभावको स्थिति निरन्तर र असम्बोधित रही रहनुले उक्त प्रावधानको कार्यान्वयनमा व्याप्त व्यापक उदासिनतालाई उदाङ्ग गरि रहेको प्रष्ट छ ।

अविभेदको स्थिति सिर्जना गर्न विभेदहरू हटाउनु पर्दछ । विभेदहरू हटाउन विभेदका क्षेत्रहरूको पहिचान गर्ने र त्यसको सम्बोधन गर्ने रणनीतिक योजना बनाई कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । एक विन्दु सम्म विशेष कार्यक्रम साथ विभेदहरूको उन्मुलन गर्ने नीतिको कार्यान्वयन गरी अविभेदको स्थिति खडा गरी समान धरातलिय यथार्थमा अनि समानताको सिद्धान्तको समान कार्यान्वयन गर्न सम्भव रहन्छ । त्यसैले समानतालाई औपचारिकताबाट सारवान स्थितिमा रूपान्तरण गर्न विशेष उपायहरू अपनाउन जरुरी हुन्छ । कानूनमा समानताको हकको प्रावधान गरिए पनि त्यो हक अन्तर्गत विभिन्न वर्ग र समुदायको अनुभवहरू समेटिएको छैन भने सबैले समान रूपमा त्यसको लाभ लिन सक्ने अवस्था रहन्न । यो व्यवहारिक रूपमा व्यवस्थापन गर्ने विषय हो । यस्तै कुरालाई ध्यानमा राखेर क्यानडामा हकहरूको घोषणापत्र (Charter of Rights) अन्तर्गत समानताको हक भित्र हाम्रो जस्तो कानूनको अगाडि

समानता र कानूनको समान संरक्षणको कुरा मात्रै नसमेटेर कानूनको समान लाभको कुरा समेत समावेश गरिएको छ । निवेदकले गरेको मागलाई कानूनको समान लाभसंग समेत जोडेर हाम्रो संविधान अन्तर्गत समानताको हकलाई पूर्ण र जीवन्त रूपमा समेटिन जरुरी देखिन आएको छ ।

हामीले विर्सन नसक्ने कुरा के हो भने संविधानमा हकहरूको लामो सूचि प्रस्तुत गरे पनि तिनीहरू स्वतः कार्यान्वयन हुँदैनन् । तिनको प्रचलनको लागि न्यायिक उपचार माग गरिएपनि वा अदालतले सरकारको नाममा कुनै निर्देश जारी गरे पनि स्वतः कार्यान्वयन हुँदैनन् । अदालतद्वारा निर्देशित व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न राज्यले संविधान जारी गर्दा संविधान प्रति वफादार रहने र उसको अक्षर र भावनाको ईमान्दार कार्यान्वयन गर्ने जुन प्रतिवद्धता देखाएको हुन्छ, त्यसलाई व्यक्तिगत र संस्थागत दुवै स्तरमा जिम्मेवार निकाय एवं पदाधिकारहरूले निर्वाह गर्न सक्नु पर्दछ । संविधानलाई जनताले स्वीकार गर्दा संविधानले समेटेका मुल्य र मान्यता वैध छन् र तिनको कार्यान्वयन गर्न राज्यको वर्तमान एवं भावी सरकार वा तिनको अंगहरू ईमान्दार हुन्छन् र कार्यान्वयन गर्नेछन् भन्ने विश्वास लिएका हुन्छन् । भुक्त्याउनको लागि मात्रै संविधानको कुनै क्रियाशिल भागमा जन सरोकारका कुराहरू समेटिएका होलान् भनी जनताले सोच

सक्ने स्थिति रहँदैन । तर अपाङ्गहरूको समस्याको सम्बन्धमा अदालतको पटक पटकको आदेश निर्देश पश्चात पनि हुनु पर्ने व्यवस्थाहरू नभएकोवाट राज्यको संवेदनशीलतामा प्रश्न चिन्ह दर्शाई रहेको छ । राज्यले आफ्नो जनताप्रति खास गरी सिमान्तकृत वर्गको समस्या प्रतिको आफ्नो कानूनी एवं नैतिक जिम्मेवारीलाई क्रियात्मक रूपले नै पुरा गरेर देखाउन जरुरी छ । सो सुनिश्चित गर्न आवश्यकानुसार यस अदालतले पनि आफ्नो संवैधानिक भूमिलाई प्रखर पार्न पछि हट्न मिल्दैन ।

निवेदकहरूको मागको सम्बन्धमा वर्तमान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ मा व्यवस्थित समानताको हकको सामान्य प्रावधान को अतिरिक्त प्रतिवन्धात्मक व्यवस्थामा त्र महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, किसान, मजदुर वा आर्थिक सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्ग वा बालक, वृद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तिकरण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन" भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त प्रतिवन्धात्मक व्यवस्था यथार्थमा धारा १३ को मूल व्यवस्थाको अपवादको रूपमा भन्दा पनि पुरकको रूपमा देखिन्छ, किनभने उक्त व्यवस्थाहरू नगरिएमा कुनै समानताको सकारात्मक स्थिति वा परिणाम ल्याउन

सम्भव देखिन्छ । त्यसैले उक्त धारा समग्रमा राज्यको दायित्वको रूपमा लिनपर्ने देखिन्छ ।

त्यसै गरी धारा १७ मा शिक्षा तथा संस्कृति सम्बन्धी हकको व्यवस्था भएको छ । सो अन्तर्गत प्रत्येक समुदायलाई माध्यमिक तह सम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने (उपधारा २), आफ्नो भाषा, लिपिको संरक्षण समेत गर्न पाउने (उपधारा ३) हकको जुन व्यवस्था गरिएको छ, सो भित्र बहिरोपन लगायत विभिन्न किसिमको अपाङ्गताबाट प्रभावित व्यक्तिको हक र हित पनि कसरी सम्बोधन गर्ने कुराको खोजी गर्नु जरुरी देखिन्छ । निःशुल्क शिक्षा भनेको मुल प्रवाहका सक्षम भनेका व्यक्तिहरूको मात्रै शिक्षा नभै सबै तर्फका व्यक्तिहरूको निःशुल्क शिक्षा भनेर बुझ्नु पर्ने हुनाले निवेदनमा उल्लेखित बहिरोपनबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको पनि शिक्षा मान्नु पर्ने हुन्छ । त्यस्तै उपधारा (३) मा व्यवस्थित प्रत्येक समुदायको भाषा वा लिपी भन्नाले मुल प्रवाहको सक्षम भनेको व्यक्ति वा समुदायको नाउंमा आ आफ्नो भाषा वा लिपिको कुरा मात्रै नभएर बहिरोपन वा अन्धोपनको असर भएका व्यक्तिको भाषा वा लिपिलाई पनि सम्मिलित गरी समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ । अर्को शब्दमा बहिरोपनको लागि मूल प्रवाहको श्रव्य भाषा र अन्धोपनको लागि दृष्यभाषाको काम नहुने हुनाले आ आफ्नो समुह वा समुदायको लागि उपयुक्त भाषा, लिपि वा सो को माध्यम भनेर बुझ्नु पर्ने हुन्छ । यस

अर्थमा उनीहरूको आवश्यकतानुसारको भाषा, लिपि वा सोको माध्यमको समुचित संरक्षण एवं प्रवर्द्धन गर्न पाउने कुरा उनीहरूको हकको रूपमा स्वीकार गर्नुपर्ने र सो बमोजिम आवश्यक व्यवस्था गर्नु राज्यको दायित्व हुने हुनाले निवेदकले माग गरेको विषय सर्वथा कानून सम्मत भई राज्यको तर्फबाट अनिवार्य दायित्वको रूपमा व्यवस्था गर्नुपर्ने विषय देखिन आयो ।

निवेदकले नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११(१) (३), १८(२), २६(९) द्वारा प्रदत्त संवैधानिक हक एवं अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ को दफा ५(१) र ९(३) ले व्यवस्था गरेको शिक्षा लगायतको कानूनी हक संरक्षणको व्यवस्था उल्लेख गर्दै बहिरोपनले प्रभावित विद्यार्थीको लागि विशेष पाठ्यपुस्तकको व्यवस्थाको साथै सांकेतिक भाषाको माध्यमबाट पढाई हुने गरी देशभर स्कूल तथा उच्च शिक्षालयको स्थापना गर्नु गराउनु भनी विपक्षीको नाउंमा परमादेशको माग गरेको देखिन्छ ।

निवेदकले उल्लेख गरेको उपरोक्त कानूनी व्यवस्थाहरूले सरकारको अधिकार एवं दायित्वको व्यवस्था गरेको र तिनको व्यवस्था हुनु पर्ने कुरा मीथ नै उल्लेख गरि सकिएको छ । विपक्षीहरूको लिखित जवाफबाट अपाङ्गहरू मध्ये खास गरी बहिरोपनको असर रहेका विद्यार्थीहरूका हकमा सांकेतिक भाषाको माध्यमबाट शिक्षण हुने प्राथमिक देखि उच्च शिक्षा तह सम्मको

व्यवस्था भएको स्कूल वा महाविद्यालयको निश्चित आँकडा पेश हुन सकेको पाईएन । न त त्यस्तो व्यवस्थाको लागि निश्चित कार्ययोजना पेश हुन सकेको पाईयो । वहिरोपनवाट प्रभावित जनसंख्याको आवश्यकता र त्यसलाई सम्बोधन गर्ने निश्चित नीति र कार्ययोजनाको अभावमा त्यस्तो समस्याको शिघ्र समाधान हुन लागेको आभास पाउने ठाउँ पनि कतै देखिएन ।

संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभावाट पारित अपाङ्गहरूको लागि अवसरहरूको समानता सम्बन्धी प्रमाणिक नियमहरू (Standard Rules on the Equalization of opportunities for persons with disabilities) को नियम ६ मा व्यवस्थित नियमहरूको प्रवन्ध गर्न खोजिएको मार्गाचित्र पनि देखिएन । सो अनुसार मुल प्रवाहको स्कूल मार्फत नै वहिरोपनको समस्या भएका विद्यार्थीहरूको सम्बोधन गर्न खोजिएको भए दोभाषेको व्यवस्था गर्नुपर्ने सो भएको पाईएन । न त वहिरोपनको लागि देशको विभिन्न भागमा विशेष विद्यालय वा महाविद्यालयको व्यवस्था गर्ने कार्ययोजना नै पाईयो । सामान्य वा विशेष विद्यालयहरूमा जनसमुदायले मान्यता दिएको भाषासंग समायोजन गरी सांकेतिक भाषाको माध्यमलाई अंगिकार गरी समायोजन गर्ने नीति तर्जुमा एवं कार्यान्वयनको नीति पनि पाईएन । वहिरोपनले असर गरेको विद्यार्थीको लागि सांकेतिक भाषाको मान्यता, पाठ्यक्रम परिमार्जन, उपयुक्त शिक्षण सामग्री

सांकेतिक भाषामा पाठ्यपुस्तकहरूको अनुवाद र उपलब्धता उक्त भाषामा तालिम प्राप्त शिक्षक, शिक्षिका आदिको व्यवस्था समेत भएको पाईएन । उक्त कुराहरूको अभावमा वहिरोपनले असर गरेको व्यक्तिहरूको लागि आवश्यक हुने खास सन्चार व्यवस्थाको अभाव रहेको पाईयो । जसको अभावमा वहिरोपनको प्रभाव परेका व्यक्तिहरूको लागि न्यूनतम उपयुक्त शिक्षण एवं शैक्षिक वातावरणको अभाव रहेको देखिन्छ ।

यस्ता वर्गको हक प्रति राज्यको उत्तरदायित्व अर्न्तनिहित र निरन्तर प्रकृतिको भएकोले कुनै अमूक कालखण्ड वा विकास स्थिति वा श्रोत र साधनको उपलब्धता जस्ता शर्तहरू देखाएर निवेदनमा माग गरिएको हकको प्रचलनलाई कुनै अर्थमा पनि विलम्ब गर्न नमिल्ने प्रष्ट छ । तसर्थ, अपाङ्गका शैक्षिक हकको व्यवस्थाको आवश्यकताको पृष्ठभूमिमा खास गरेर निवेदनमा उल्लेखित विषयमा माथि उल्लेख भए वमोजिम खास कार्ययोजना तर्जुमा गरी अविलम्ब लागु गर्नुपर्ने हुनाले सो व्यवस्था गर्न पर्ने कुरामा ध्यानाकर्षण गराउदै निवेदकहरू मध्ये तत्कालै देखि विद्यालय वा महाविद्यालयमा शिक्षा प्राप्त गर्न चाहने वहिरोपनको असर परेको व्यक्तिहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न चालु शैक्षिक सत्र भित्र सांकेतिक भाषाको माध्यमद्वारा शिक्षामा अवसर पाउने विद्यालय वा महाविद्यालय किटान गरी उक्त भाषामा प्रशिक्षित दोभाषे वा शिक्षकहरूको व्यवस्था

गर्नु, त्यहाँ प्रयोग हुने पाठ्यसामाग्रीहरु सांकेतिक भाषामा अनुवाद गर्ने प्रक्रिया शुरु गरी त्यहाँका विद्यार्थीहरुलाई आवश्यक पाठ्य सामाग्री यथाशिघ्र उपलब्ध गराउनु, सांकेतिक भाषामा शिक्षण गर्न सक्ने जनशक्तिको तालिमको व्यवस्था अविलम्ब शुरु गर्नु भनी विपक्षीहरु प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषद्को कार्यालय र शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय समेतका नाउंमा परमादेशको आदेश जारी गरि दिएको छ । यस आदेश वमोजिम भए गरेको कुराको प्रगति प्रतिवेदन ६ महिना भित्र यस अदालतको अनुगमन शाखामा अनिवार्य रुपमा प्रस्तुत गर्नु भनी विपक्षीहरुलाई लेखी पठाई सो वमोजिम भए गरेको कुराको अनुगमन गरी आवश्यक निकासको लागि इजलास समक्ष पेश गर्नु भनी यस अदालतको अनुगमन शाखालाई समेत निर्देश गरिएको छ ।

५. संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
सम्बत् २०६२ सालको रिट नं. २५७०
आदेश मिति: २०६४।१०।१७।५

विषय :- उत्प्रेषणयुक्त परमादेश ।

निवेदक: मिथुलादेवी उपाध्याय
विरुद्ध

विपक्षी: जिल्ला भूमिसुधार कार्यालय,
कपिलवस्तु, तौलिहवा समेत

होम प्रसाद उपाध्यायको हकभोग र दर्ता भई निजको मृत्यु पश्चात निजको हक खाने गिरीजा देवी उपाध्यायका नाममा कायम भएको कपिलवस्तु जिल्ला कपिलवस्तु आदर्श गा.वि.स.वडा नं.३ हाल कपिलवस्तु नगरपालिकामा पर्ने कि.नं.९९६ र ५४९ र इन्द्र प्रसाद बाँस्कोटाका नाउंमा दर्ता कायम रहेको ऐ.ऐ.स्थित कि.नं.९९५ र ९९८ का जग्गाहरु भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ७ ले जग्गावालाको हैसियतले आफूले राख्न पाउने भन्दा बढि जग्गा भएकोले जिल्ला भूमिसुधार कार्यालय कपिलवस्तुको मिति २०४८।३।३० को निर्णयले उल्लेखित जग्गाहरु श्री ५ को सरकारले प्राप्त गर्ने भनी निर्णय भएको देखिन्छ । निवेदक मिथुलादेवी उपाध्यायले मोहि कायम गरिपाऊं भनी जिल्ला भूमिसुधार कार्यालय कपिलवस्तुमा मिति २०४७।१।३० मा दिएको निवेदन उपर कारवाहीको क्रममा सो कार्यालयबाट मिति २०५०।१२।८ मा यी निवेदकलाई मोहि कायम गर्न नसकिने भनी भएका निर्णय उपर निवेदक चुप लागि चित्त बुझाई बसेको देखिन्छ । उक्त फैसलाले जग्गा विक्री वितरण हुँदाका बखत मुद्दाका वादी यी निवेदकले प्राथमिकता पाउने भनी उल्लेख गरेता पनि निवेदकको मुल दावी नै नपुग्ने ठहर भएपछि आफ्नो क्षेत्राधिकार

बाहेकको प्राथमिकता तोकेकोमा सोको कुनै सान्दर्भिकता नरहने हुनाले कार्यान्वयन गर्न सकिने समेत देखिदैन ।

जिल्ला भूमिसुधार कार्यालय कपिलवस्तुले तत्काल श्री ५ को सरकारको स्वामित्वमा रहको निवेदन दावीमा उल्लेखित जग्गाहरु भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २३(१) बमोजिम बिक्री वितरण गर्ने प्रक्रिया अन्तर्गत सम्बन्धित जग्गा रहेको ठाउँमा सूचना टाँस समेतको प्रक्रिया पूरा गरी मिति २०६१/१२/२५ मा विवादित जग्गाहरु विपक्षी शान्तीमाया आले समेतका नाउँमा बिक्री वितरण गरिएको उपर प्रस्तुत निवेदन पर्न आएको देखिन्छ । निवेदकले भूमिसुधार कार्यालयबाट बिक्री वितरण गरिएका जग्गाहरुमा मोहियानी हक स्थापित हुन सकेको नदेखिएबाट त्यस्तो जग्गा बिक्री वितरणमा प्राथमिकता माग गरिपाउने अवस्था समेत कानूनतः देखिदैन । निवेदन दावीमा उल्लेखित जग्गाहरु भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २१(१) बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त निकायले विपक्षीहरुलाई बिक्री वितरण गरिएकाले यसरी कानून बमोजिम बिक्री वितरण गरिएकोलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने हुँदा निवेदकको माग बमोजिमको रिट जारी गर्न नमिल्ने ।

६. संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
सम्बत् २०६३ सालको रिट नं. ४३६
आदेश मिति: २०६४/१२/२५

विषय :- उत्प्रेषण समेत ।

निवेदक: जगरनाथ महतो चाई
विरुद्ध

विपक्षी: पुनरावेदन अदालत हेटौँडा समेत

म्याद सूचना तामेलीको उद्देश्य सम्बन्धित पक्षहरुलाई त्यस्तो म्याद सूचनाको स्पष्ट जानकारी भई समयमै आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न सकून् भन्ने हो । यदि म्याद सूचनाको जानकारी यथासमय सम्बन्धित व्यक्तिलाई भएको छ र सो कुरा बस्तुगत रुपबाट पुष्टि हुन्छ भने तामेलीका क्रममा भएका सानातिना प्रक्रियागत त्रुटिहरुका कारणबाट म्याद तामेली नै बदर गर्ने औपचारिकतातर्फ गइरहनु जरुरी हुँदैन । प्रस्तुत सन्दर्भमा, निवेदकले शुरु ३५ दिने म्याद तामेली पश्चात् जिल्ला अदालतबाट भएका जायजात तायदात, लिलाम लगायतका प्रक्रियागत कार्यहरु बदर गरिपाउँ भनी अदालतमा उपस्थित भै भएका आदेशहरुको रुप विचार गर्दै एक पछि अर्को निवेदन दिँदै आएको र त्यसै क्रममा अर्को विकल्पको रुपमा पछिल्लो पटक शुरु म्यादै बदर तर्फ आएको देखियो ।

यसबाट निवेदकलाई उक्त ३५ दिने शुरु म्यादको व्यहोरा समयमा जानकारी थिएन भन्ने देखिन आएन ।

विपक्षी वादीले बिगो भरि पाउन दरखास्त दिएपछिको अदालती कारवाहीमा आफ्नो समेत सहभागिता रहनु पर्ने र आफ्नो सम्पत्तिको प्रतिरक्षा गर्न पाउनु पर्ने कुरालाई निवेदकले निवेदनमा महत्वका साथ उल्लेख गरेको देखिन्छ । तर बिगो दाखिल गर्ने ३५ दिने शुरु म्यादको जानकारी पाएर पनि निवेदकले बिगो दाखिल गरेको देखिएन । जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७५(११) मा लिलामको कारवाई प्रारम्भ भएपछि पनि बाँकीवालाले बुझाउनु पर्ने रकम अन्तिम डांक सकार नभएसम्म बुझाउन ल्याएमा रकम बुझि लिई लिलामको कारवाई तामेलीमा राख्नु पर्दछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । पुनरावेदन अदालतबाट निवेदकको सम्पत्तिको लिलामको कारवाही पनि बदर भएको अवस्था छ । तर पनि नियमावलीको उक्त प्रावधान अनुसार निवेदकले बिगो दाखिल गरेको भन्ने देखिन आएन ।

अदालतको फैसला कार्यान्वयन नभएसम्म फैसलाले न्याय गरेको ब्यक्तिले न्यायको अनुभूति गर्न सक्तैन । फैसलाको सार (essence) नै त्यसको कार्यान्वयनमा निहित रहेको हुन्छ । त्यसैले कार्यान्वयन पक्षलाई कुनै पनि फैसलाको part and parcel को रूपमा लिनु पर्दछ । कार्यान्वयन

हुन नसक्ने हो भने अदालतका फैसलाहरु lip service मात्र हुन पुग्दछन् । कानूनले फैसला कार्यान्वयनका चरणमा पनि पक्षहरुका हकहरुको सिर्जना गरेको हुन्छ । तर त्यस्ता हकहरुको उपभोग गर्ने नाममा फैसला अनुसारको दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने पक्षलाई आफ्नो दायित्वलाई नै पन्छाउने वा फैसला कार्यान्वयन नै हुन नदिने अवसरको रूपमा दुरुपयोग गर्न छुट दिइनु हुँदैन । हाम्रा अदालतहरुमा फैसला कार्यान्वयनतर्फ रहेको बोझिलो बक्यौता (heavy backlog) मा यो र यस्तै प्रवृत्तिहरुको भूमिका रहेतर्फ सचेत रहनु जरुरी छ । त्यस्ता प्रवृत्तिहरुलाई हतोत्साही नगर्ने हो भने बक्यौता बढ्दै जाने र शीघ्र न्यायको अवधारणा सिद्धान्तमा नै सीमित रहन जाने स्थिति बन्दछ ।

अतः माथि उल्लेख गरिए अनुसार फैसला कार्यान्वयनका प्रक्रियागत चरणहरुमा रिट निवेदक आफै सहभागी नबनेको र फैसला कार्यान्वयनतर्फ प्रारम्भ भएको कारवाहीलाई निरर्थक तुल्याउने खालको घिड्ग्याइ गरी बसेको देखिन आएको हुँदा माग बमोजिमको आदेश जारी गर्न नमिल्ने ।

७. संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के. सी.
माननीय न्यायाधीश श्री राजेन्द्रप्रसाद कोईराला
संवत् २०६३ सालको दे. पु. नं. --०२३१
फैसला मिति: २०६४।३।१६

मुद्दा :- हिसाव रकम दिलाई पाउँ ।

पुनरावेदक वादी: छविलाल भुपाल
विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: राजन खनाल समेत

वादी प्रतिवादीहरुको बीचमा भएको July 8, 1996 को सम्झौता पत्र हेर्दा दुवै पक्षको ठेगाना काठमाडौं उल्लेख भएको देखिन्छ भने सम्झौता पत्रको शर्त नं. १६ मा This agreement can be amended with mutual consent. Any dispute rising out of this agreement shall be settled through amicable discussions between the parties concerned. And incase this is not possible, such dispute shall be settled through courts of law in Kathmandu भनी उल्लेख भएको देखिदा आपसी समझदारीबाट समाधान हुन नसकेको विवाद नेपालको प्रचलित कानून बमोजिम काठमाडौंको अदालतबाट हेरिने भन्ने सम्झौतामा स्पष्ट उल्लेख भएको देखिन्छ । यस सम्झौतालाई वादीले अन्यथा भनि जिकिर लिएको देखिदैन । यसरी पक्षहरुको बीचमा भएको सम्झौता (करार) को कुनै पनि शर्त प्रचलित कानून विपरीत भै कानून विरुद्ध हुन जाने अवस्थामा वाहेक

दुवै पक्षको हकमा कानून सरह नै लागु हुने हुँदा दुई पक्षको बीचमा आपसी सम्झौताको आधारमा खडा भएको करारको शर्त दुवै पक्षको लागि बन्धनकारी हुने देखिन्छ ।

यसरी काठमाडौं अदालतबाट हेरिने भनी शर्तनामामा उल्लेख भएको मुद्दा के कुन कानूनको आधारमा प्रत्यर्थी वादीले रुपन्देही जिल्ला अदालतमा दायर गरेका छन् सो कुरा फिरादमा खुल्दैन भने अ. वं. २९ नं. र न्याय प्रशासन ऐनको दफा ७ ले सामान्य अवस्थामा रुपन्देही जिल्ला अन्तर्गतको हरहिसाव सम्बन्धी विवादको विषय उक्त जिल्लाको अदालतबाट हेर्नुपर्ने व्यवस्था देखिए पनि मुलुकी ऐन सामान्य कानून भई सो ऐनको प्रारम्भिक कथनको ४ नं. ले विषय विषयमा छुट्टा छुट्टै बनेको कानूनमा लेखिए जतिमा सोही कानून बमोजिम हुने भन्ने व्यवस्था गरेको र न्याय प्रशासन ऐनको दफा ७ ले पनि प्रचलित कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा वाहेक जिल्ला अदालतलाई आफ्नो क्षेत्र भित्रको सबै मुद्दामा शुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार हुनेछ भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । करार ऐन, २०५६ को दफा ४ मा यस ऐनको अधीनमा रही करारको स्वरूप तथा विषयवस्तु छनौट गर्न प्रतिफल, प्रतिफलको मात्रा, करारको शर्त तथा करार उल्लंघन भए वापत उपचारको प्रकृति निर्धारण गर्ने उपाय निश्चित गर्न करारका पक्षहरु स्वायत्त हुनेछन् भनी विशेष व्यवस्था गरेको

देखिएवाट करारका पक्षहरु करार गर्दा आफ्नो सुविधा अनुसारको शर्त राख्न पाउने नै देखिन्छ । कानूनले निषिद्ध गरेको अवस्थामा बाहेक त्यस्तो शर्त करारका पक्षहरुको लागि कानून सरह नै बन्धनकारी हुने देखिन्छ । यस प्रकार दुवै पक्षले आफ्नो सुविधा अनुसार विवाद सम्बन्धी विषय काठमाडौंको अदालतवाट हेरिने भनी सहमती जनाई तयार भएको करारको दफा १६ मा उल्लेखित शर्त विपरीत अ.व. २९ नं. तथा न्याय प्रशासन ऐनको दफा ७ ले पनि प्रस्तुत मुद्दा रुपन्देही जिल्ला

अदालतवाट हेर्न नमिल्नेमा सो अदालतमा दायर भएको प्रस्तुत मुद्दा उक्त अदालतवाट हेरी भएको फैसलामा अधिकार क्षेत्रको त्रुटी देखिन आयो ।

तसर्थ उपरोक्त आधार र कारणवाट शुरु फैसला उल्टी गरी प्रस्तुत मुद्दामा तथ्यमा प्रवेश नै नगरी अ. व. १८० नं. बमोजिम अधिकार क्षेत्रको अभावमा फिराद खारेज गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेकै देखिदा सदर हुने ।